

mANDUkyopaniShat dIpikAkhyavyAkhyAsahitA

——
भाण्डूक्योपनिषत् दीपिकाख्यव्याख्यासहिता

——
Document Information

Text title : mANDUkyopaniShaddIpikA

File name : mANDUkyashankarAnandi.itx

Category : major_works, svara, upanishhat

Location : doc_z_misc_major_works

Author : shaNkarAnandabhagavat

Transliterated by : Br. Pranipata Chaitanya pranipatachaitanya [at] yahoo.co.in

Proofread by : Sunderh Hattangadi

Latest update : November 19, 2011

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

March 24, 2024

sanskritdocuments.org

सर्वं ॐ छ्येतद्ब्रह्ममायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा यतुष्पात् ॥ २ ॥

जागरितस्थानो बह्निप्रज्ञः समाङ्ग

अेकोनविंशतिमुषः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ ३ ॥

ॐङ्कारस्य ब्रह्मणो नामधेयत्वादिशंस्याप्तिरित्यभिप्रायेणा
आह ॥ सर्वं निषिद्धं हि निश्चितमेतत्प्रपञ्चजातं ब्रह्म
सत्यज्ञानादिलक्षणं बृहत् । ऋस्यैव ब्रह्मात्मत्वमुक्तं,
न येतनस्येतिशङ्कानिराकरणार्थमाह ॥ अयमनुभूयमान
आत्माऽस्मत्प्रत्ययालम्बनश्चेतनस्त्वंपदार्थः । ब्रह्मोक्तं तत्पदार्थः ।
स कार्यकारणभावमन्तरेण ब्रह्मणा तादात्म्यं प्राप्नोऽयमात्मा
व्याख्यातम् । यतुष्पाख्यत्वारः पादा यस्य स यतुष्पात् ॥ २ ॥

गौरिव हि यतुष्पादित्याशङ्क्य नेत्याह ॥ जागरितस्थानो जागरितं
स्थानं यस्य सः जागरितस्थानः । बह्निःप्रज्ञो बह्नीरुपादौ
यक्षुरादिग्राह्ये प्रज्ञा यस्य स बह्निःप्रज्ञः ॥ समाङ्गः
सप्तसंख्याकानि द्युसूर्यवाय्वाकाशरथिपृथिव्याहवनीयाभ्यानि
मूर्धयक्षुःप्राणशरीरान्तर्भागमूत्राशयपादास्थान्यङ्गानि
यस्य स समाङ्गः ॥ अेकोनविंशतिमुषः,
पञ्चज्ञानकर्मेन्द्रियप्राणान्तःकरणयतुष्टयरुपाणि
मुषान्येकोनविंशतिसंख्याकानि यस्य स अेकोनविंशतिमुषः ॥
स्थूलभुङ्, स्थूलं रुपादिकं भुङ्क्तं एति स्थूलभुङ् ॥

वैश्वानरो विश्वेषामयं नरो विश्वे वा नरा यस्य विश्वश्चासौ
नरश्चेति वा विश्वानरः, स अेव वैश्वानरः । अथवा विश्वेषां
नरशब्दवाच्यानां यतुर्विधानां स्थूलानां देहानामधिष्ठाताऽयं
वैश्वानरः प्रथमः पादः । आत्मनोऽयं सर्वैः सुकरावगमत्वात्
प्रथमोऽशः ॥ ३ ॥

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः समाङ्ग अेकोनविंशतिमुषः

प्रविविक्तभुङ् तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥

યત્ર સુમો ન કચ્ચન કામં કામયતે ન કચ્ચન
સ્વપ્નં પશ્યતિ તત્સુષુમમ્ । સુષુમસ્થાન એકીભૂતઃ
પ્રજ્ઞાનઘન એવડડનન્દમયો હ્યાનન્દભુક્તુ યેતોમુખઃ
પ્રાજ્ઞસ્તૃતીયઃ પાદઃ ॥ ૫ ॥

ઇદાનીં દ્વિતીયં પાદમાહ ॥ સ્વપ્નસ્થાનઃ સ્વપ્નં જાગરિતવાસનાજન્યં
સ્થાનં યસ્ય સ સ્વપ્નસ્થાનઃ ॥ અન્તઃપ્રજ્ઞોડન્તર્માનસવાસનાવિલાસે
પ્રજ્ઞા બુદ્ધિર્યસ્ય સોડન્તઃપ્રજ્ઞઃ ॥ સમાડ્ગ એકોનવિંશતિમુખઃ ॥
વ્યાખ્યાતમ્ । પ્રવિવિક્તભુક્તપ્રવિવિક્તં સૂક્ષ્મં ભુક્ત ઇતિ
પ્રવિવિક્તભુક્તુ । તૈજસસ્તેજોડન્તઃકરણં કર્તૃકરણકાર્યાદિભાવેન
પરિણતં તદેવ સ્થૂલશરીરાદિહીનં યસ્ય સઃ તૈજસઃ । અન્તઃકરણસ્ય
સ્વામીત્યર્થઃ । જાગરિતાનન્તરભાવિત્વાત્ ॥ દ્વિતીયઃ પાદઃ ॥ સ્પષ્ટમ્ ॥ ૪ ॥

ઇદાનીં તૃતીયં પાદં વક્તુમાહ ॥ યત્ર યસ્મિન્ કાલે સુમ
ઉપરતેન્દ્રિયગ્રામો, ન કચ્ચન કામં કામયતે કમપિ
પુણ્યપાપહેતુભૂતં પુત્રક્ષેત્રાદિકં નાભિલષતિ ॥ ન
કચ્ચન સ્વપ્નં પશ્યતિ કમપિ શુભમશુભં વાસનાવિલાસં
નાવલોકયતિ ॥ તત્ કામાકામનસ્વપ્નાનવલોકનરૂપં સુષુમ્
ગાઢનિદ્રાપ્રાપ્તિસ્થાનમ્ ॥ સુષુમસ્થાનઃ ॥ સુષુમં
સ્વયં શ્રુત્યા વ્યાખ્યાતં સ્થાનં યસ્ય સ સુષુમસ્થાનઃ ॥ એકીભૂતઃ
સર્વજગદ્ભીજભૂતસ્યાડડવરણાત્મકસ્યાજ્ઞાનસ્યાનુપરમા-દનેકોડપ્યન્તઃકરણવિક્ષેપોપરમાદેકતાં
ગતઃ, પ્રજ્ઞાનઘન એવ પ્રજ્ઞાનમાત્મનો રૂપં બ્રહ્મણા ભેદરહિતં
સ્વયંપ્રકાશં તસ્ય ઘનઃ પિણ્ડ ઇવ સ એવ ન ત્વન્તઃકરણાદિબાહ્યં
ચ । ન ચ નિરાનન્દ ઇત્યાહ ॥

આનન્દમયો, વિક્ષેપાણામુપરમાદાવરણસ્થાનુવૃત્તેશ્ચ
સ્વરૂપાનન્દપ્રચુરો, હિ યસ્માત્તસ્માદાનન્દભુગાનન્દો
વિક્ષેપાભાવોપલક્ષિત આત્મા તમેવ
ભુક્તેડજ્ઞાવૃત્તિભિરવગચ્છતીત્યાનન્દભુક્તુ ॥ યેતોમુખ,
યેત આત્મસ્વરૂપબોધઃ સ એવાડડવરણશક્તિસહિતો મુખં યસ્ય
સ યેતોમુખઃ ॥ પ્રાજ્ઞઃ પ્રકૃષ્ટે સ્વયંપ્રકાશ આનન્દાત્મનિ
સાજ્ઞાને જ્ઞામિરજ્ઞાનાવૃત્તિરૂપો બોધો યસ્ય સ પ્રજ્ઞઃ પ્રજ્ઞ એવ

प्राङः ॥ उक्तावस्थाद्वयाभावेनाऽवगम्यमानत्वात् । तृतीयः पादः ।
स्यष्टम् ॥ ५ ॥

अेष सर्वेश्वर अेष सर्वज्ञ अेषोऽन्तर्यामिष योनिः सर्वस्य
प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥ ६ ॥

नान्तःप्रज्ञं न बलिष्प्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न
प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् ।

अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं
प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं यतुर्यं मन्यन्ते स
आत्मा स विज्ञेयः ॥ ७ ॥

सोऽयमात्माऽध्यक्षरमोकारोऽधिमात्रं पादा मात्रा
मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥

एदानीं प्राज्ञं प्रस्तौति सर्वकारणत्वात्तस्य ॥ अेष उक्तः प्राङः
सर्वेश्वरः सर्वनियात्मकः ॥ अेष प्राङः सर्वज्ञः सर्वश्चासौ
ज्ञश्चेति सर्वकार्यात्मकत्वाद्ज्ञानस्य वा जानातीति सर्वज्ञः ॥

अेष प्राज्ञोऽन्तर्यामी अन्तर्यमयिता अेष प्राज्ञो, योनिः कारणं,
सर्वस्य निष्पिलस्य येतनायेतनात्मकस्य जगतः ॥ योनिव्त्वे हेतुमाह
॥ प्रभवाप्ययावुत्पत्तिविनाशौ हि यस्माद्भूतानां येतनायेतनरूपाणामितो
भवत इति शेषः ॥ ६ ॥

एदानीं तुरीयं पादमाह ॥ नान्तःप्रज्ञं, न
मानसवासनाविलासदर्शनलालसं, न बलिःप्रज्ञं
नेन्द्रियैर्विषयावलोकनपरं, नोभयतःप्रज्ञं
जागरणस्वप्नान्तरालावस्थावबोधशून्यं, न प्रज्ञानघनं न
ज्ञानमात्रबोधं, न प्रज्ञं निर्विकल्पबोधशून्यं, नाप्रज्ञं न
बोधाभावरूपम् ॥ अदृष्टं प्रत्यक्षादिप्रमाणैरनवलोकितम् ॥
अव्यवहार्यं वयनादानादिव्यवहारगन्धरहितम् ॥ अग्राह्यं
सर्वप्रकारग्रहणयोग्यम् ॥ अलक्षणं गन्धवत्त्वादिबोधशून्यम् ॥
अचिन्त्यम् अन्तःकरणवृत्त्यविषयभूतम् ॥

અવ્યપદેશ્યં પૃથિવીત્યાદિવ્યપદેશવદ્ વ્યપદેશાયોગ્યમ્ ॥

એકાત્મપ્રત્યયસારં સર્વાદ્વૈતપ્રત્યયઃ સારભૂતોડવગતિહેતુત્વેન
યસ્મિંસ્તદેકાત્મપ્રત્યયસારં, વાઝમનસાતીતમધ્યાત્મબોધેનાવગન્તું

શક્યમિત્યર્થઃ ॥ પ્રપગ્ચોપશમં પ્રપગ્ચસ્ય

કાર્યકારણાત્મકસ્યોપશમોડભાવો યસ્મિંસ્તપ્રપગ્ચોપશમમ્ । શાન્તં
સ્પષ્ટમ્ ॥ શિવં સ્વયંપ્રકાશમાનન્દાડડત્મસ્વરૂપત્વાન્મડ્ગલમ્ ॥

અદ્વૈતમ્ આનન્દાત્મવ્યતિરિક્તશૂન્યં,

યતુર્થં તુરીયં પાદં મન્યન્તે સંખ્યાશૂન્યમપિ

પૂર્વાપેક્ષયાડવગચ્છન્તિ ॥ સ વસ્તુતસ્ત્વતુરીયરૂપોડધ્યવિધયા

યતુષ્યાદાત્માડડનન્દાત્માડડસ્મત્પ્રત્યયવ્યવહારયોગ્યઃ, સ

તુરીયરૂપોડવગતસમસ્તવિશેષો વિજ્ઞેયો વિશેષેણ સાક્ષાત્કર્તવ્યઃ ॥ ૭ ॥

ઇદાનીમાત્મોદુરચોરભેદં કણ્ઠત આહ । સોડયમાત્મા ॥ વ્યાખ્યાતમ્ ॥

અધ્યક્ષરમ્ અક્ષરાણ્યકારોકારમ્ અકારાર્ધમાત્રાખ્યાનિ

સ્વપાદસંમિતાન્યધિકૃત્ય વર્તત ઇત્યધ્યક્ષરમ્ ॥

ઐકાર ઐકારસ્વરૂપ ઐકારસ્થાડડત્મસ્વરૂપત્વે સામ્યમ્ ॥ અધિમાત્રમ્

અકારાદ્યાશ્ચતસ્રો માત્રા વિશ્વાદિપાદસમસંખ્યાકા અધિકૃત્ય અધિમાત્રમ્ ।

આત્મોકારચોરભેદે કારણમાહ ॥ પાદા વિશ્વતૈજસપ્રાણતુરીયાખ્યા,

માત્રા અકારોકારમકારાર્ધમાત્રાઃ । તાદાત્મ્યં દૃઢીકર્તુમુક્તં

વિપર્યયેણ નિર્દેશતિ ॥ માત્રાશ્ચ પાદાઃ । ચકાર એવકારાર્ધઃ ।

નાયં વિપર્યયનિર્દેશસ્ત્વમહમિતિવદુપચારાર્ધઃ,

કિન્તુ ઘટઃ કલશઃ કલશો ઘટ ઇતિવન્નિરૂપચરિતં

માત્રાણાં પાદાનાં ચ તાદાત્મ્યમિત્યેવકારાર્ધઃ ।

વ્યાખ્યાતમન્યત્ । અર્ધમાત્રાયાસ્તુરીયપાદરૂપત્વાત્તુરીયસ્ય ચ

પૂર્વપાદત્રયાદત્યન્તવૈલક્ષણ્યાદતોડર્ધમાત્રાં પરિત્યજ્ય શેષમાત્રા

આહ ॥ અકાર ઉકારો મકારઃ ॥ સ્પષ્ટમ્ ॥ ઇતિ માત્રાત્રયનિર્દેશાર્થઃ ॥ ૮ ॥

જાગરિતસ્થાનો વૈશ્વાનરોડકારઃ પ્રથમા

માત્રાડડમેરાદિમત્ત્વાદ્વાડડનોતિ હ વૈ સર્વાન્

કામાનાદિશ્ચ ભવતિ ચ એવં વેદ ॥ ૯ ॥

धदानीं विभागेन मात्राणां पादरूपतामाह ॥ जागरितस्थानो
वैश्वानरोऽकारः, प्रथमा मात्रा पूर्वा मात्रा ॥ व्याख्यातमन्यत् ।
अकारस्य पूर्वमात्रत्व उपपत्तिमाह ॥ आसेव्यामिः । अकारो हि
जागरितस्थानादिकं सर्वमाप्नोति ॥

प्रकारान्तरेण पुनर्निरुक्तिमाह ॥ आदिमत्त्वाद्वा ॥ अ आ ध
धत्येवमादिरादिः । स यस्मिन्नस्ति सोऽयमादिमांस्तस्य भाव
आदिमत्त्वमादिसामान्यवत्त्वमित्यर्थः । प्रथमपादोऽपि यथा
पादानामादिरत एव तत्सामान्यवानाप्नोति येतरत्यादजातं
पूर्वभावित्वात् । वाशब्दः पक्षान्तरार्थः ।
विश्वाकारयोरेक्यमासेर्वाऽऽदिमत्त्वाद्धेत्यर्थः । धदानीं
विश्वाकारयोरास्याऽऽदिमत्त्वज्ञानात्कलमाह ॥ आप्नोति प्राप्नोति
हि प्रसिद्धान् वै स्मर्यमाणान् सर्वान् निम्बिलान् कामान् काम्यमानान्
पुत्रक्षेत्रादीन् । आसेः क्लमुक्त्वाऽऽदिमत्त्वस्य क्लमाह ॥

आदिश्च स्वानां मध्ये सर्वेषु कार्येषु प्रथमगण्यः । यकारादपि
प्रथमं क्लं भवति । स्पष्टम् ॥ यस्य क्लं तमाह ॥ यः
पादमात्रातादात्म्यज्ञ, अवेमुक्तेन प्रकारेणोक्तयोः पादमात्रयोः सामान्यं
वेद जानाति स आप्नोतीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

स्वप्नस्थानतैजस उकारो द्वितीया
मात्रोत्कर्षाद्भयत्वाद्भोत्कर्षति ७ वै ज्ञानसन्ततिं
समानश्च भवति
नास्याभ्रञ्जवित् कुले भवति य अवे वेद ॥ १० ॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा भितेरपीतेर्वा
मिनोति ७ वा धद ५ सर्वमपीतिश्च भवति
य अवे वेद ॥ ११ ॥

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीयामात्रा ।
स्पष्टम् ॥ तैजसोकारयोस्तादात्म्ये डेतुमाह ॥
उत्कर्षाद्दूर्ध्वभावित्वेनोत्कृष्टत्वात् । पुनरन्यत् सामान्यमाह ॥
उभयत्वाद्वा ॥ विश्वाकाराभ्यां तैजसोकारयोर्द्वितीयत्वात् ॥

वाशब्दः पूर्ववत् । एदानीमुक्तज्ञानस्य कृलमाड ॥ उल्डरुषति ड
 वै ज्ञानसंततिं शिष्यप्रशिष्यादिज्ञानसंतत्योत्कृष्टो भवति ।
 व्याख्यातमन्यत् । उभयत्वज्ञानस्य कृलमाड ॥ समानश्च
 भवति, यो डि स्वावस्थानदेशेकालेवोत्कृष्टस्तत्समानः ।
 यकारात्तस्मादुत्कृष्टोऽपि भवति । एदानीमुभयज्ञानस्य साधारणं
 कृलमाड ॥ नास्याभ्रम्बवित्कुले भवति ॥ अस्योत्कर्षोभयत्वज्ञानवतः
 कुलेऽन्ये शिष्यप्रशिष्यादिरूपेऽलं भ्रमास्मीत्येतज्ज्ञानशून्यो न
 भवति ॥ य अेवं वेद ॥ व्याख्यातम् ॥ १० ॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा, स्पष्टम् ।
 प्राज्ञमकारयोस्तादात्म्ये डेतुमाड ॥ मितेर्मिनोति
 डि प्राज्ञः सर्वमात्मनि तादात्म्येन मकारोऽप्यकारोकारौ
 प्रक्षिपत्येवमात्मस्वरूपेऽन्यथोकारस्यानिष्पत्तेः । अपीतेर्वा मकारो
 ड्योकारे वर्तमानः स्पष्टं नोपलभ्यते । ततः प्रलयः प्राज्ञश्च
 प्रलयः प्रसिद्धः । प्रलयसामान्यात् । वाशब्दः पूर्ववत् ॥

एदानीं मितिज्ञानस्य कृलमाड ॥ मिनोति ड वा एदं सर्वम् ॥
 एदम् विविधप्रत्ययगम्यं जगन्निम्बिलं प्रस्थमिव यावत्,
 मिनोति सर्वात्मभावेन स्वात्मनि प्रक्षिपति । अपीतिज्ञानस्य कृलमाड ॥
 अपीतिश्च भवति, सर्वाधिऽयेन प्रलयः सर्वस्य ॥ यकारात् स्वयं
 प्रलयशून्यश्च भवति ॥ य अेवं वेद, व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत
 अेवमोकार आत्मैव संविशत्यात्मनाऽऽत्मानं य अेवं
 वेद ॥ १२ ॥

एति माण्डूक्योपनिषत् ॥

अर्धमात्राया अवयवस्योकारस्याऽवयवविनश्चाभेदमुररीकृत्य
 यतुर्थपादरूपनिरञ्जनात्मस्वरूपतामोकारस्याऽऽल ॥
 अमात्रोऽकारादिमात्राशून्यश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः

प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः, स्पष्टम् ॥

ऐवमुक्तेन मात्रातादात्म्येनोकार आत्मैव ॥

स्पष्टम् । संविशति सम्यक्प्रवेशं

करोत्यात्मनोकारेणाऽऽत्मानमानन्दात्मस्वरूपं य

ॐङ्कारात्मज्ञ ऐवमुक्तेन प्रकारेणोकारात्मनोस्तादात्म्यं वेद जानाति

तस्योक्तोङ्काररूपानन्दात्मप्राप्तिकूलमर्थसिद्धं । ततः श्रुत्या

नोक्तम् । अथ वा संविशत्यात्मनाऽऽत्मानमितीदं कूलवाङ्मयमस्तु ॥ १२ ॥

एति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानन्दात्मपूज्यपादशिष्यस्य

श्रीशंकरानन्दभगवतः कृतौ माण्डूक्योपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥

Encoded by Br. Pranipata Chaitanya pranipatachaitanya [@] yahoo.co.in

Proofread by Sunder Hattangadi

——
mANDUkyopaniShat dIpikAkhyavyAkhyAsahitA

pdf was typeset on March 24, 2024

——
Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

